

Tatjana Đurić Kuzmanović¹

Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad

UDK

305-055.2:330.101

FEMINISTIČKA RAZVOJNA EKONOMIJA: MIT ILI ALTERNATIVA

APSTRAKT U radu se objašnjava uloga i značaj rodosti i rodnih režima u analizi odnosa u privatnoj i javnoj sferi između žena i muškaraca iz perspektive feminističke razvojne ekonomije, sa fokusom na tradiciju heterodoksnih škola ekonomije. Prate se tri ključna trenda koja se odnose na: metodologiju i indikatore u feminističkoj ekonomskoj analizi, ekonomiju staranja i rodnu analizu budžeta.

Činjenice, uzroci i posledice rodnih nejednakosti u ovom tekstu analiziraju se i objašnjavaju u tri međusobno povezana ekonomska domena u kojima preovlađuju različiti odnosi između žena i muškaraca: u ekonomiji staranja, na tržištu i u državi. Objašnjavaju se četiri ključne komponente feminističke razvojne ekonomske analize: mapiraju se i definišu osnovni pojmovi rodne metodologije i rodno osetljivi pokazatelji; raspravljaju se ključni modeli sticanja i raspodele resursa unutar domaćinstva; markiraju se ključni pojmovi i dileme ekonomije staranja, i predstavljaju se osnove rodno senzibilisane ekonomske politike i jedan od njenih instrumenata, rodno budžetiranje.

Definisanje rodno senzibilisanih ciljeva od strane kreatora ekonomske politike i razvijanje urođenih rodnih politika, mehanizama i indikatora jesu neophodni koraci u kreiranju i ostvarivanju vizije drugačijeg, ravnopravnijeg, humanijeg, pravednijeg i održivog privrednog i društvenog razvoja nacionalnih ekonomija i svetske ekonomije u globalu, kao i društva u kome su žene i muškarci strateški partneri.

Ključne reči: feministička razvojna ekonomija, modeli alokacije, resursi u domaćinstvu, ekonomija staranja, rodno osetljiva ekonomija, rodno budžetiranje

UVOD

Uobičajeno razumevanje ekonomije zasnovano je na objašnjenju da je reč o nauci koja se bavi ljudskim izborima u uslovima oskudice. Stoga je centralno mesto ekonomske analize propitivanje načina kako se ograničeni

1 E-mail: tanjdjk@eunet.rs

resursi od strane ljudi alociraju, distribuiraju i upotrebljavaju. Ekonomisti koji pripadaju glavnom toku ekonomske misli, od Adama Smita (Smith 1952, 2008) do Geri Bekera (Becker 1993, 385–409), identifikovali su osnovne vrednosti i interese u ekonomiji i na tim temeljima oblikovali fundamentalne koncepte i analitičke metode ekonomije kao nauke. Međutim, tradicionalni ekonomisti² još uvek nedovoljnu pažnju posvećuju analizi ponašanja muškaraca i žena kao subjekata ekonomije, odnosno aktera razvoja. Nedostatak rodne analize u ekonomiji zapravo je povezan sa „muškim” shvatanjem i stereotipnom interpretacijom ne samo ekonomije, već i nauke u celini (Nelson 1993, 26; Nelson 1996, 39).

Feministička razvojna ekonomija, kao škola mišljenja, neguje ekonomsko sociološku i interdisciplinarnu perspektivu u promišljanju urođenog razvoja, njegovih potencijala i sinergijskih efekata, kao i širok nevesternalistički i neevropocentrični pristup stvarnosti koju izučava. Pri tome, ona polazi od tri temeljne pretpostavke, odnosno zahteva da se u ekonomsku analizu i vrednovanje uspešnosti ekonomije i razvoja uključe: 1) rad u domaćinstvu i staranje; 2) ljudsko blagostanje, odnosno samorazvoj žena i muškaraca u njihovim ukupnim potencijalima (samoaktuelizacija) i 3) etički stavovi u pogledu ne samo rodne ravnopravnosti, već i ravnopravnosti između ljudi i nacija, uklanjanja svih oblika diskriminacije i poštovanja ekološki utemeljenog održivog karaktera samog procesa razvoja. Spram toga, u tekstu su odabrane i objašnjavaju se četiri važne teme koje su nezaobilazne u razumevanju feminističke razvojne ekonomske analize: 1) rodna metodologija i pokazatelji; 2) alokacija resursa unutar domaćinstva; 3) makroekonomija staranja i 4) rodno osetljiva ekonomska politika i rodno budžetiranje.

Četiri heterodoksne škole ekonomskog mišljenja svojim saznanjima pružaju teorijsku, metodološku i analitičku podršku feminističkoj razvojnoj ekonomici kao teorijskoj i nastavnoj disciplini.³ To su: društveno-ekonomska

2 U ovom radu se pod tradicionalnim ekonomistima podrazumevaju svi oni koji, nezavisno od škole mišljenja kojoj pripadaju, ne uvažavaju značaj rodnosti kao strukturne karakteristike koja oblikuje odnose između žena i muškaraca u ekonomiji.

3 Između ostalog, Univerzitet u Juti (SAD) i Institut društvenih studija u Hagu (Holandija), imaju kurseve feminističke razvojne ekonomike.

škola mišljenja, institucionalna ekonomija, post-kejnzijanska ekonomija i škola kapaciteta (Van Staveren 2010). Međutim, u ovom radu, naglasak nije na specifičnim doprinosima koje feministička razvojna ekonomska analiza čini u oplemenjivanju ovih (i drugih) ekonomskih škola mišljenja. Fokus je na predstavljanju dostignuća u oblasti feminističke razvojne ekonomije u pogledu onih važnih karakteristika koje ovu disciplinu čine jasno prepoznatljivom u odnosu na druge škole ekonomskog mišljenja, i to u dvostrukom smislu. S jedne strane, reč je o izboru onih ključnih pitanja u pogledu kojih ona pravi jasan teorijski i razvojno ideološki⁴ „otklon” u odnosu na dominantnu neoklasičnu ekonomiju i njenu neoliberalnu razvojno ideološku politiku. S druge strane, naglasak je na prepoznavanju složenog, dvostrukog uzročno-posledičnog odnosa između rodnosti i rodničkih režima i samog procesa razvoja, koji istovremeno nije samo progresivan, već često i regresivan ekonomski i društveni tok (Đurić Kuzmanović 1997). On nadilazi ekskluzivnu teorijsku i empirijsku orijentisanost samo na ispitivanje njihovih rodničkih uticaja podrazumevajući i da su sami procesi oblikovani dominantnim rodničkim režimima (Blagojević Hjuson 2012, 13–20).

Ozbiljan je izazov predstaviti u jednom tekstu savremena dostignuća feminističke ekonomije kao nastavno naučne discipline, čak i kada se u tome ograničimo samo na pitanja koja su ključna za feminističku analizu i politiku razvoja, odnosno na feminističku razvojnu ekonomiju koja je centralni predmet izučavanja u ovom radu. Ona, i kada se ograniči na predstavljanje i objašnjavanje rezultata do kojih su feministkinje ekonomistkinje „stigle”, u propitivanju heterodoksnih škola ekonomije u oblasti razvoja i dalje predstavlja široko i složeno polje istraživanja. Otuda se u tekstu objašnjavaju tri ključna trenda u feminističkoj ekonomskoj analizi razvoja koja se odnose na: metodologiju i indikatore, neplaćen rad i ekonomiju staranja, i rodnu analizu budžeta. Razmatranje svake od navedenih tema u ovom tekstu podržaćemo najvažnijom literaturom iz date oblasti, dilemama otvorenim za dalje promišljanje i diskusiju i određenim osnovnim preporukama za političko delovanje.

4 Razvojna ideologija svake zemlje obuhvata kako teorijske stavove i kontroverze o pitanjima razvoja zemlje, tako i praktične pokušaje njihove realizacije (Kuzmanović 1992, 213–225).

FEMINISTIČKA EKONOMSKA METODOLOGIJA

Rodno senzibilisana analiza ekonomije pokazuje načine na koje se rodnost i ekonomija međusobno prožimaju, uslovljavaju i oblikuju. Ona osvetljava vladajuće hijerarhije i privilegije koje postoje u ekonomskim i društvenim sistemima. Rodnost je kompleksna analitička kategorija koja na specifične načine u različitim rodnim režimima i različitim društvima, kroz ekonomske strukture, simbole i identitete izražava kulturno i društveno konstruisane razlike između žena i muškaraca. Za razliku od privatne sfere ljudskih aktivnosti, u kojoj se dominantno proizvode dobra i usluge koji se kao pokloni upotrebljavaju u domaćinstvu, u javnoj sferi se proizvode dobra i usluge koja su, kao robe, prevashodno namenjena novčanoj razmeni, potrošnji i akumulaciji. Rad utrošen na proizvodnju „poklona” u domaćinstvu odvija se u procesu staranja (nege i brige), koji preovlađujuće obavljaju žene i stoga, istovremeno, opterećuje ekonomski i društveni položaj žena u javnoj sferi njihovih života. Različita pozicija muškaraca i žena na tržištu rada, koja dovodi do segregacije tržišta rada, utemeljena je na stereotipnoj rodnoj pretpostavci „odgovarajućeg” posla za žene i čini ga manje efikasnim. Feministička razvojna ekonomska analiza stoga postaje rastuće i sve snažnije problemski i kontekstualno orijentisana, i usmerena na prepoznavanje onih javnih politika koje iako same urodnjene, mogu postati rodno osetljivije i time delotvornije.

Feministički pristup u razvojnoj ekonomici redefiniše ekonomiju uključujući rodnost i rodne režime kao analitičke kategorije i objašnjavajući njihov odnos sa drugim kategorijama identiteta, kao što su rasa, klasa, starost i drugo. Cilj takve analize za feminističku razvojnu ekonomiju jasno je politički definisan i normativan: slamanje odnosa neravnopravnosti i ostvarivanje vizije ravnopravnog, humanistički orijentisanog i održivog razvoja nacionalnih ekonomija i sveta u celini.

RODNOST, RODNI REŽIMI I RODNI JAZ U EKONOMIJI

Termin rodnost uobičajeno obuhvata sve one razlike između muškaraca i žena, koje nadilaze njihove polne razlike i koje odslikavaju preovlađujuće društvene uslove u kojima se odvija ekonomska reprodukcija i razvoj nacionalne ekonomije (Đurić Kuzmanović 2002, 11). Rodnost kao analitička

kategorija jeste složena, nehomogena kategorija i u interaktivnom je odnosu sa ekonomijom. Na primer, žene se, kao i muškarci, zahvaljujući svojim drugim strukturnim karakteristikama (obrazovanju, nacionalnosti, rasi itd.), između sebe značajno razlikuju, te nekad njihov ekonomski i društveni položaj može biti sličniji dominantnom modelu suprotnog, nego sopstvenog pola. Rodne nejednakosti između muškaraca i žena proističu iz njihovih različitih društvenih uloga i nejednakih odnosa snaga koji se uspostavljaju u samoj porodici, odnosno, domaćinstvu. Odluke koje se određuju i/ili se pregovaraju unutar domaćinstva o tome ko stiće dohodak izvan porodice i kako se raspodeljuju resursi unutar porodice, snažno su rodno zasnovane. One počivaju na odnosima moći i presudno proističu iz njih, ili opredeljuju karakter dominantnog ili preovlađujućeg rodno režima u datoj ekonomiji i društvu.

Rodnost je mnogo više od sistemskih društvenih odnosa koji se uspostavljaju između muškaraca i žena. Ona je, kao organizacioni princip društvenog života i određena vrsta prakse, kao rodni režim, prisutna na raznim nivoima društva (Žarkov 2004). Značaj uvođenja rodno režima kao ključne analitičke kategorije koju koristi feministička razvojna ekonomija ogleda se u tome da ona omogućava prepoznavanje onog dominantnog obrasca koji žene i muškarce u konkretnim ekonomskim i društvenim uslovima stavlja u određeni odnos, „te se njihove grupne karakteristike, ali i individualni životi, u velikoj meri mogu razumeti upravo preko tog odnosa, tj. obrasca” (Blagojević Hjuson 2013, 32). Drugim rečima, integrisanje rodnosti i rodno režima u ekonomsku analizu zahteva trostruki pristup: prvi, metod rodno disagregiranja (koji će pokazati da se muškarci i žene mogu razlikovati u obrascima svog ponašanja, na primer, u potrošnji, investicijama i štednji), drugi, metod urođnjavanja ekonomskih varijabli (koji će učiniti vidljivim efekte rodno nejednakosti u ekonomiji, na primer, u modelima privredno rasta i spoljno-trgovinske razmene) i treći, metod dva sektora (koji modelira ekonomiju kao ekonomiju plaćenog i neplaćenog sektora ljudskih aktivnosti) (Berik and Rodgers 2009, 5).

Feministička razvojna ekonomija u svojim analizama kombinuje nekoliko različitih pristupa: strukturalistički, empirijski i politički (Harding 1995, 7–32). Tako strukturalistički pristup analizira rodnost kao analitičku kategoriju kroz raznovrsne ekonomske strukture, simbole i identitete. Na primer, rodni

jaz u ekonomskim strukturama izražava se kroz: segregirana tržišta, rodnu podelu rada, diskriminaciju u platama, itd. Simbolički posmatrano, rodni jaz u ekonomiji se prepoznaje kroz stereotipne predstave o ženskosti, odnosno muškosti u: sklonostima (na primer, muškaraca ka tehnicima), motivima (na primer, žena ka dobroj udaji), verovanjima i metaforama (na primer: „plavuše su glupe”), karakteristikama poslova, plaćenom i neplaćenom radu, matematičkim i verbalnim objašnjenjima. U pogledu formiranja rodni identiteta, u tradicionalnoj ekonomiji se, na primer, podrazumeva da preduzetnik ima ekskluzivno pravo da rizikuje, a domaćica da se stara o domaćinstvu i njegovim članovima. Empirijski pristup identifikuje merljive rodne neravnopravnosti putem prikupljanja i analize primarnih i sekundarnih rodno osetljivih podataka. Politički pristup analizira moguće urođnjavanje javne politike kako bi bile usmerene ka poboljšanju ekonomske pozicije žena.

Zahvaljujući feminističkoj ekonomskoj analizi postaje sve jasnije da monetarni, tržišni i razvojni procesi u ekonomiji i društvu jesu urođnjeni, jer su i sami oblikovani preovlađujućim rodno režimskim odnosima u smislu različitog ženskog i muškog: pristupa resursima, odlučivanju o načinima njihove upotrebe, pripadajućim koristima (ili štetama) koje iz toga proističu, kako u domaćinstvu, odnosno privatnoj sferi ekonomskih aktivnosti, tako i u javnoj sferi ekonomije i društva. Na taj način, samo oblikovanje mogućnosti izbora muškaraca i žena na segmentiranom i segregiranom tržištu rada postaje i sastavni deo makroekonomskih trendova. To je slučaj, na primer, sa fluktuacijama u stopi muške i ženske zaposlenosti, povećanjem neplaćenog rada, promenom u muškoj i ženskoj zaposlenosti kao odgovoru na ekonomsku krizu, itd. Posmatrano na duži rok, urođnjeni razvojni procesi utiču na redefinisane odnosa muškaraca i žena u privatnoj sferi, u ekonomiji staranja i na formiranje novih obrazaca u njihovom „pregovaranju” oko modeliranja odnosa i uloga u sticanju i raspodeli resursa u samom domaćinstvu, a time i na redefinisane njihovih međusobnih odnosa u javnoj sferi.

Rodni režimi kao dominantni odnosi koji se uspostavljaju između muškaraca i žena u specifičnim konkretnim uslovima njihovih života pokazuju da u ekonomskoj i društvenoj stvarnosti odnosi između muškaraca i žena nisu samo egzogena varijabla „uvezena” iz javne sfere bila ona ekonomska, kulturna, socijalna ili institucionalna. Oni endogeno, „iznutra” oblikuju i sami

bivaju oblikovani konkretnim ekonomskim procesima, njihovim uslovima i rezultatima, koji mogu biti delimično i pozitivni i negativni (Blagojević Hjuson 2013). Rodnost u ekonomiji predstavlja istovremeno i egzogeni i endogeni varijablu.

Dvostruka uslovljenost između rodnosti i ekonomije prepoznaje se u feminističkoj razvojnoj analizi ne samo kao rodna nejednakost u pogledu ekonomskih varijabli kao što su zaposlenost ili zarade, ili kao što je različit uticaj ekonomskih procesa i politika na žene i muškarce. Stoga i makroekonomsko urođnjavanje razvoja ne znači prosto dodavanje rodne komponente ortodoksnoj ekonomskoj (neoliberalnoj) analizi, kako bi se žene i muškarci učinili jednako vidljivim akterima ekonomske i društvene stvarnosti i na njoj zasnovanih modela. Makroekonomsko urođnjavanje razvoja pretpostavlja kompleksno transformisanje rodno slepe ekonomske paradigme razvoja (i ne samo razvoja) ka alternativnom, rodno svesnijem, ekološki odgovornijem i humanijem tretmanu stvarnosti i procesa razvoja.

OBJEKTIVNOST I RACIONALNOST U EKONOMIJI I PATRIJARHALNA OSNOVA EKONOMSKIH AGENATA

U okrilju feminističke razvojne ekonomije proteklih decenija odvijala se debata o tome da li ova disciplina treba da bude snažnije utemeljena na epistemologiji (teoriji saznanja) ili na ontologiji (teoriji bivanja i realizmu).⁵ Na ovom mestu pažnja se posvećuje objašnjavanju dva ključna metodološka pitanja: objektivnosti u ekonomiji i patrijarhalne osnove ekonomskih agenata (aktera razvoja).

Polazno stanovište feminističke ekonomske metodologije jeste da svako od nas čini sastavni deo stvarnosti samom svojom sopstvenom teorijskom, empirijskom i ličnom životnom pozicijom. Događaji i lična iskustva jesu osnovni činioци u našem razumevanju kompleksne, dinamične, nesavršene

5 Debatu je pokrenuo Toni Loson (Toni Lawson) 1999. godine objavljivanjem članka „Feminizam, realizam i univerzalizam” (Lawson 1999, 25–59) i značajan deo komentara na ovaj rad, uključujući i odgovore autora, objavljen je u časopisu *Feministička ekonomija (Feminist Economics)* 2003. godine.

i evoluirajuće stvarnosti, kao i u njenom oblikovanju. U svetu, čije su osnovne odrednice vreme i promene, tek pristupom takozvane „pozicione objektivnosti”, moguće je prepoznavanje nečije teorijske pozicije, kao naučne (Sen 2002, 19–28).

Vladajuća ekonomska nauka izgrađena je na pretpostavkama metodološkog individualizma (tzv. racionalne individue) i prirodne reprodukcije (tzv. obilnog i lako dostupnog ženskog rada). Tradicionalna ekonomska pretpostavka o racionalnom i bespolnim ekonomskim agentima međutim, implicite podrazumeva i njihove tradicionalne rodne uloge, kao i već uspostavljene rasne, klasne, nacionalne hijerarhije, itd. U stvarnosti, zapravo, to ima za rezultat privilegovanje pozicije muških agenata u ekonomiji i društvu. Patrijarhalna osnova „racionalnog ekonomskog agenta”, sadržana je u činjenici da je takva individua nezavisna od ponašanja drugih i da je slobodna da maksimizuje sopstvenu subjektivnu i individualnu korist. Istraživanja (Seguino et al. 1996, 1–21) pokazuju da, muškarac, kao ekonomska individua, jeste „slobodan trkač” (*free rider*), ali da za ženu to, u načelu, ne važi. Ponašanje zasnovano na navedenom shvatanju racionalnosti „slobodnog trčanja” (*free riding*), kao i „iščekivanja rente” (*rent seeking*), donosi niže društvene koristi na duži rok (Đurić Kuzmanović 2006, 2–7).

RODNO OSETLJIVI INDIKATORI

Rodno senzibilisani indikatori doprinose vidljivosti ženskog položaja i dimenzija rodni nejednakosti u ekonomiji i društvu. Oni čine vidljivim koji akteri i u kojoj meri (ne)učestvuju u razvoju, pružaju mogućnost poređenja različitih dostignuća različitih aktera razvoja tokom vremena, i ilustruju odnose koji se uspostavljaju između rodne (ne)ravnopravnosti i privrednog rasta, ekonomskog i društvenog razvoja (UNDP 2004, 310–330). Rodni indikatori fokusiraju se na merenje humanih dimenzija razvoja u smislu vrednovanja izbora i mogućnosti sa kojima se žene i muškarci suočavaju, njihove slobode i digniteta, njihovog samopoštovanja i poštovanja od strane drugih. Takvo razumevanje muških i ženskih mogućnosti izbora, uveliko nadilazi njihove (ne)ostvarene dohotke, kao što je to, na primer, slučaj sa feminizacijom siromaštva (Durbin 1999, 104–108; Fukuda-Parr 1999, 99–104). Nedovoljnost rodno osetljivih indikatora ekonomskog i društvenog razvoja i

njihova nedovoljna disagregiranost još uvek su značajan problem, posebno u nedovoljno razvijenim zemljama.⁶

Pozicija žena, posmatrano odvojeno od muškaraca, još uvek je nedovoljno vidljiva: u ekonomskim rezultatima (domaći bruto proizvod), na različitim tržištima (rada, kapitala, zemlje), u javnim uslugama (obrazovanje, zdravstvo), u institucijama (NVO, vladine agencije i drugo) i u ekonomskim modelima (privredni rast). U oblasti pokazatelja o tržištima ne postoje podaci o rodno zasnovanom pristupu pojedinim vrstama tržišta (ulaznim preprekama, ulaznim i izlaznim tržištima) i rodno zasnovanim distorzijama (kulturnim normama koje ograničavaju slobodno kretanje ponude i tražnje na tržištu, na primer cenovne diskriminacije u nadnicama i stopama tržišne segregacije). U sferi javnih usluga, ne prate se favorizovanja muškog, odnosno ženskog pristupa javnim uslugama, korisničke takse koje disfavorizuju ženske korisnike usluga, nejednaka potrošnja u odnosu na žene i muškarce, kao ni rodna osnova u njihovom oporezivanju. Konačno, ni u pogledu ekonomskih

6 Tako, na primer, indeks rodne nejednakosti (*Gender Inequality Index* – *GII*), sintetička mera UNDP koja se redovno objavljuje u Izveštaju humanog razvoja (*Human Development Report*), koja meri gubitke u dostignućima muškaraca i žena uzrokovanih rodnom disparitetima u oblasti njihovog reproduktivnog zdravlja, osnaživanja i učešća u radnoj snazi, od ukupno 194 zemlje sveta, ne iskazuje se u slučaju 52 zemlje, među kojima je i Srbija (UNDP 2010). Takođe, podaci za Srbiju nedostaju i kada je u pitanju indeks rodne jednakosti *Gender Equity Index* (GEI), koji kao sintetičku meru rodne nejednakosti muškaraca i žena u pogledu njihovog učešća u oblasti obrazovanja, ekonomije i osnaživanja, iskazuje međunarodna organizacija Social Watch (2007). Ona klasifikuje podatke iz 173 zemlje i poredi njihove vrednosti u 2009. godini u odnosu na 2005. godinu. Doduše, Srbija pravi prve korake u prikupljanju, uređivanju i publikovanju rodno senzibilisanih podataka. Od 2005. godine u Srbiji se rodno senzibilisano iskazuju podaci u sedam oblasti: stanovništvo, zdravstvo, obrazovanje, socijalna zaštita, kriminalitet, zaposlenost i plate i donošenje odluka (Republički zavod za statistiku Srbije 2005; 2008). Na primer, u domenu ekonomskih rezultata u Srbiji se tek od nedavno prikupljaju i publikuju neki od rodno segregiranih podataka o muškim, odnosno ženskim dohocima, potrošnji, karijerama, korišćenju vremenskih resursa, siromaštvu, humanom razvoju, kao i o sektorskim rezultatima razvoja. Utoliko je vredniji napor feministički orijentisanih teoretičarki, poput Marine Blagojević Hjuson da posvete svoju istraživačku pažnju dubljem značenju prikupljenih rodno osetljivih podataka u Srbiji (Blagojević Hjuson 2012).

modela, ne uzimaju se u obzir sve relevantne varijable, poput muške i ženske stope nazaposlenosti i ne dodaje vrednost neplaćene proizvodnje staranja.

Raspoloživi podaci, generalno i u Srbiji, upućuju na zaključak da su rodne nejednakosti trajne i da uveliko opstaju, te da se poteškoće u ostvarivanju rodne ravnopravnosti ne mogu opravdati nedostatkom resursa, bez obzira na nivo razvijenosti svake zemlje, koliko se one mogu smanjiti adekvatnom politikom (Social Watch 2007). Izveštaj upozorava da više od 50% žena žive u zemljama u kojima nije načinjen nikakav napredak u pogledu rodne ravnopravnosti. Ipak, u 2008. godini po prvi put su zabeleženi trendovi koji bi mogli voditi ka prevazilaženju rodnog jaza između muškaraca i žena u domenima ekonomije, obrazovanja i osnaživanja. Pri tome, nešto značajniji nivo ravnopravnosti, koji je ostvaren u domenu obrazovanja, nije istovremeno praćen napretkom u ekonomskom domenu i osnaživanju žena. Stoga se u Izveštaju ocenjuje da je ekonomska dimenzija ključni izazov za rodnu ravnopravnost na globalnom nivou. Takođe, političko osnaživanje je prepoznato kao područje u kojem je načinjen najsnažniji napredak zahvaljujući aktivnoj politici podsticanja rodne ravnopravnosti (ibid.). Ključ za rodnu ravnopravnost ne leži prvenstveno u ekonomskoj snazi zemlje, već u njenoj političkoj volji da intenzivira sopstvene napore u podsticanju rodne ravnopravnosti putem afirmativnih akcija (Social Watch 2010).

EKONOMIJA DOMAĆINSTVA – FEMINISTIČKI POGLED NA ALOKACIJU RESURSA UNUTAR DOMAĆINSTVA

Feministička mikroekonomija domaćinstva izučava domen porodice i domaćinstva, kao i načine i modele na koje se alociraju, prikupljaju i raspodeljuju resursi unutar domaćinstva. Porodica predstavlja mesto na kome se uspostavljaju specifični obrasci ponašanja njenih članova i specifični odnosi između članova porodice, kao bioloških i socijalnih jedinki. Oni u porodici izražavaju, između ostalog, svoje ideale i predstave o tome kako treba koordinirati i upravljati sopstvenom biološkom i društvenom reprodukcijom. Ti obrasci su utemeljeni na različitim rodnim ideologijama, društveno konstruisanim ulogama, kojima se muškarci i žene različito definišu u međusobnim odnosima. Domaćinstvo je ključno mesto u kome se, pod uticajem dominantne rodne ideologije, proizvode nejednakosti između

njegovih članova. U svakom domaćinstvu uspostavljaju se specifični obrasci odnosa između jedinki kao bioloških i društvenih bića. Procesi koji se odvijaju u domaćinstvu jesu od značaja za ekonomsku analizu, jer je domaćinstvo društvena institucija. Odnosi između lica unutar domaćinstva, koji se odnose na reprodukciju domaćinstva, mogu da budu različiti. U stvari, porodice i domaćinstva su toliko međusobno raznoliki da pokušaji jednoznačnog definisanja porodice i domaćinstva i njihovih članova uveliko liče na mit.

Standardizacija koju su u tom smislu postavile Ujedinjene nacije, porodicu najpre definiše kao „prirodnu i osnovnu jedinicu društva ovlašćenu i zaštićenu od strane društva i države” u kojoj se nalaze ljudi „međusobno povezani rođenjem ili brakom, ili drugim zakonitim načinima, uključujući partnerstvo u domaćinstvu, usvajanje ili prezime” (United Nations 1948). U celini posmatrano, gotovo svi tipovi porodice uključuju individue koje žive pod istim krovom. Naravno, razumevanje porodice kao dinamičke kategorije menja se u zavisnosti od faze odrastanja same porodice, kao i pod uticajem brojnih kulturnih i društvenih razloga.⁷ Definicija Ujedinjenih nacija poznaje dva osnovna tipa domaćinstava: domaćinstvo koje je sastavljeno od jedne osobe i ono koje čine više od jedne osobe. U prvom slučaju, domaćinstvo je specifičan ananžman u kojem jedna osoba obezbeđuje sebi sredstva sopstvene reprodukcije bez uključivanja drugih osoba. U drugom slučaju, domaćinstvo sastavljena od dva, ili više članova, kao grupa obezbeđuje sebi uobičajene namirnice i druge potrepštine neophodne za život. Odnosi lica unutar domaćinstva mogu biti raznovrsni u zavisnosti od sledećih činioca: da li imaju zajednički budžet i dele resurse; da li su srodnici ili ne, ili je njihov odnos kombinovan i koje lice je prepoznato kao glava domaćinstva („*head of the household*”) od strane drugih članova domaćinstva. Savremena društva najrazvijenijih zemalja sveta rastući značaj pridaju porodicama koje čini samo jedan član (*single-parent families*), kao i istopolnom partnerstvu (*same-sex partnerships*).

7 Jednu od najlepših definicija porodice dali su učenici jedne škole u Kanadi. Oni pod porodicom podrazumevaju one koji se vole, bez obzira na to da li su bračni par; mama, tata i deca; jedan roditelj i dete/deca; bake/deke i unuci/unuke; prijatelji, ili neki drugi slični ljudi, ali su to uvek oni koji se staraju jedni o drugima i međusobno se podržavaju.

U domaćinstvu se odvijaju tri simultana procesa reprodukcije: biološka, reprodukcija radne snage i društvena reprodukcija. Reprodukcija u domaćinstvu odvija se na sledeće načine: potrošnjom dobara, negom dece, održavanjem odevanja, obezbeđivanjem stanovanja, održavanjem higijene i čistoće i obezbeđivanjem nege i brige članovima domaćinstva, ali i šire, staranjem o osobama izvan domaćinstva. Reprodukcija unutar domaćinstva pretpostavlja alokaciju za to neophodnih resursa. U tradicionalnom ekonomskom mišljenju, utemeljenom na principu racionalnosti, troškovi i posledice staranja se zanemaruju. Uobičajeno se pretpostavlja da se neplaćeni rad u domaćinstvu u potpunosti može zameniti tržišnim dobrima i uslugama. Međutim, za feminističku ekonomsku analizu važno je propitivanje odnosa vezanih za alociranje resursa u domaćinstvu iz najmanje dva razloga. Prvo, alokacija resursa koja se odvija unutar privatne sfere domaćinstva prethodi potrošačkim i proizvodnim odlukama koje se odvijaju na tržištima u javnoj sferi. Tako se ponuda radne snage može pretpostaviti na temelju njene potrošnje neophodne za sopstvenu biološku reprodukciju. Drugo, u procesima obezbeđivanja ovih bioloških i društveno neophodnih usluga dominira ženska radna snaga, za koju se uobičajeno pretpostavlja da je uveliko elastična, obilna i dostupna.

Izbor potrošača važan je za ekonomsku analizu, jer opredeljuje šta će se u jednoj ekonomiji proizvoditi i prodavati. Da bi opstala na tržištu, preduzeća moraju proizvoditi i prodavati ono što potrošači žele. Tako potrošači, u krajnjem slučaju, određuju šta će se proizvoditi. Potrošači jesu suvereni u svojim odlukama, ali ograničenost resursa (u pogledu vremena, novca) ograničava njihove kapacitete u ispunjavanju sopstvenih ciljeva. Stoga, oni prave izbore između alternativne upotrebe resursa. Neoklasični ekonomisti pretpostavljaju da su ponašanja ljudi, kao međusobno izolovanih jedinki, uvek racionalna i da su usmerena ka maksimiziranju sopstvene korisnosti, kao što preduzeća nastoje da maksimiziraju sopstveni profit. Pri tome, oni smatraju da korisnost, kao izraz sklonosti potrošača, nije merljiva i da je ženski rad beskonačno elastičan i zamenljiv sa tržišnim dobrima i uslugama. Otuda je ženski rad, kao neplaćen rad, van domena ekonomske analize i njegove posledice se u tradicionalnim ekonomskim analizama ignorišu.

Jedan on najpoznatijih tradicionalnih odgovora na problem alokacije resursa unutar domaćinstva ponudio je Geri Beker (Gary Becker) u tzv. unitarnom modelu (Becker 1993). Prema tom modelu, alokacija resursa, odnosno, raspoređivanje rada unutar i izvan domaćinstva, zasnovano je na komparativnim prednostima svih članova domaćinstva, na osnovu kojih se njihov rad alokira između domaćinstva i tržišta, mereno oportunitetnim troškom utrošenog vremena.⁸ Model pretpostavlja da se naše sklonosti formiraju nezavisno, kako sa strane proizvodnje, tako i sa strane potrošnje dobara i usluga u domaćinstvu. Takođe, u modelu se pretpostavlja da članovi domaćinstva podređuju svoje individualne ukuse i sklonosti u cilju maksimiziranja zajedničke korisnosti domaćinstva. Članovi domaćinstva, veruje Beker, u osnovi se pitaju: Čiji radni sat više vredi? Pošto muški sat „više vredi” i rodna podela rada je ekonomski efikasna. Dakle, maksimiziranje blagostanja domaćinstva je rezultat rodne podele rada u domaćinstvu, koja je u osnovi zasnovana na odlukama muškog člana domaćinstva. Međutim, ukoliko se napusti pretpostavka o muškom „bivolentnom, dobroćudnom diktatoru” koji donosi sve ključne odluke u domaćinstvu, stiže se na teren konflikata i nejednakosti u domaćinstvu i do „sebičnog diktatora”.

Neoklasična i feministička perspektiva razlikuju se u pogledu tumačenja načina na koje se odvija alokacija resursa u domaćinstvu. Unitarni model ne objašnjava situacije nejednakosti ni konflikata u domaćinstvu. Naime, neoklasični pogled ne uključuje u ekonomsku analizu pitanje: kako nastaje zajednička funkcija korisnosti u porodici i kako ona varira između različitih porodica, ali i u funkciji vremena, unutar svake od njih? Raspodela resursa i odgovornosti unutar domaćinstva zasnovana je na saradnji, ali i na konfliktima

8 Geri Beker je 1992. godine dobio Nobelovu nagradu za ekonomiju na temelju svojih istraživanja iz oblasti ekonomike domaćinstva. On je domen mikroekonomske analize proširio na domaćinstvo i na širok spektar ljudskog ponašanja i njihovu međusobnu interakciju, uključujući i netržišno ponašanje. Ekonomsku teoriju primenio je na najosetljivije lične odluke, kao što su izbor supružnika ili odlučivanje o potomstvu, ali i na odluke važne za socijalnu politiku države. U celini posmatrano, Beker je osnovni model primenio na različite tipove ljudskog ponašanja u četiri ključne oblasti: investicije u ljudski kapital; ponašanje porodice ili domaćinstva, uključujući raspodelu rada i alokaciju vremena u okviru porodice; kriminal i kažnjavanje i diskriminaciju rada i dobara na tržištu (Becker and Murphy 2001).

koji se razrešavaju putem različitih kooperativnih i nekooperativnih modela ili modela pregovaranja (World Bank 2002, 147–180, 307–312).

Feministička kritika unitarnog modela (Blau et al. 1998, 31–75) odnosi se na kritiku samog koncepta domaćinstva, koncepta individualnih sklonosti, logike konkurencije, pretpostavke rodno homogenog rada i identiteta, zamenljivosti rada, dobrovoljnog deljenja resursa i unitarne (zajedničke, jedinstvene) proizvodne funkcije domaćinstva. Feministkinje ekonomistkinje domaćinstvo objašnjavaju kao socijalnu instituciju. Drugim rečima, to znači da se naše sklonosti u domaćinstvu ne formiraju nezavisno, već kao rezultat mnogobrojnih socijalnih faktora, od različitih leksikografskih sklonosti, do demonstracionih efekata i nivoa dohotka. Tako, izbor potrošača u uslovima ograničenih resursa jeste funkcija dohotka i cena. Dohodak potrošača i cene potrošača i usluga definišu poželjan potrošački set svih kombinacija dobara koje potrošač može sebi da priušti. Individualistička racionalnost, utemeljena na maksimiziranju sopstvene korisnosti, ignoriše činjenicu da su potrošački izbori društveno konstruisani i determinisani i da se ne mogu smatrati prosto individualnim sklonostima. Takođe, logika konkurencije i takmičenja ne može se u potpunosti preslikati na situaciju u domaćinstvu. Naše odluke u vezi ponude i tražnje su međusobno nerazdvojivo povezane, te ih je i teorijski i empirijski nemoguće odvojiti. Naime, ponuda rada u domaćinstvu nije set proizvodnih faktora koji mogu biti međusobno zamenjivani jedni drugima bez troškova, kako unutar, tako i izvan domaćinstva. Česte su i situacije da muškarci i žene ne dele zajedničke resurse, već da imaju pristup različitim resursima i otuda različite tipove dohodaka i rodno specifične vrste troškova (Yi 1996, 17–36). Muškarci i žene imaju različit pristup resursima unutar domaćinstva, koji odražava njihove asimetrične rodne identitete, te se stoga razlikuju i proizvodne mogućnosti sa kojima se oni suočavaju.

Domaćinstva imaju rodno specifičnu proizvodnu funkciju unutar koje se faktori proizvodnje ne mogu lako supstituisati jedni drugima, kako unutar tako i izvan domaćinstva. Takođe, ni sam rad nije homogen, već se može razlikovati na osnovu rodnosti, starosti i statusa. Rodni odnosi su društveno konstruisani i odražavaju strukturu domaćinstva i asimetrične rodne identitete članova domaćinstva. Zajednička, jedinstvena funkcija korisnosti domaćinstva u stvarnosti je često fikcija, jer se temelji na pretpostavci da će

neki članovi domaćinstva altruistično podrediti svoje individualne ukuse i sklonosti potrebama domaćinstva. Altruizam je fundamentalna metodološka nedoslednost unitarnog modela, jer pretpostavlja da će se isti ekonomski agenti na tržištu ponašati racionalno, a u domaćinstvu altruistično. Nekonzistentno je tvrditi da smo *potpuno* sebični (racionalni) na tržištu, a nesebični (neracionalni) u okviru porodice. U stvarnosti, članovi porodice su unutar domaćinstva materijalno i ideološki povezani socijalnim mrežama, rođaćkim strukturama i međusobnim odnosima koji odražavaju i utiču na njihove identitete. Proces dolaženja do zajedničkog dogovora u porodici je raznovrsno pregovaranje (*bargaining*) između članova koji nisu samo empatični i altruisti, već imaju i sopstveni interes. Pregovaranje koje se odvija u domaćinstvu integriše rodnost na nivou domaćinstva, jer pretpostavlja da članovi domaćinstva doprinose resursima u domaćinstvu i dele koristi koje se stižu u domaćinstvu. Pri tome, odluka o tome ko i šta radi, nije jednostavna. Ona je rezultat pregovaračke snage članova domaćinstva koja se temelji na njihovom tekućem, konkretnom i podrazumevanom doprinosu, ali i na njihovim alternativnim opcijama izvan domaćinstva i troškovima povratne pozicije. Prema tome, u domaćinstvu se uspostavljaju specifični obrasci između ljudi kao bioloških i društvenih bića.

Feministička razvojna mikroekonomska perspektiva nudi različitu poziciju u odnosu na ortodoksnu, tradicionalnu ekonomiju u pogledu pristupa tražnji, ponudi i tržištu. U pogledu tražnje, ona rodnost smatra ključnom objašnjavajućom varijablom, dok u pogledu ponude polaznom tačkom analize smatra domaćinstvo, a ne preduzeće. Konačno, sama feministička ekonomija jeste društveno konstruisana disciplina. Naime, istraživanja žena u oblasti ekonomske nauke su, tokom proteklih decenija, često zanemarivana, a njihov doprinos potcenjivan.⁹

9 Na primer, 1932. godine Margaret Rid (Margaret Reid) doktorirala je na Univerzitetu u Čikagu na temu „kriterijuma treće osobe” iz oblasti ekonomike domaćinstva. Na temelju njenog dokazivanja stoji da, između ostalog, socijalizacija oblikuje izbore i preference između muškaraca i žena, kao i ono što jesmo (Yi 1996, 17–36).

MAKROEKONOMIJA – FEMINISTIČKI POGLED NA STARANJE, TRŽIŠTE I EKONOMSKU POLITIKU

Feministička makroekonomija izučava ekonomske tokove u društvu i institucije kao što su: domaćinstvo, tržište i država, sa svim odnosima između i unutar njih. Institucije odražavaju i deluju pod uticajem određenog socijalnog i institucionalnog konteksta, institucionalnih normi i asimetričnih odnosa snaga, zasnovanih na međuzavisnosti rodni, rasni i klasni odnosa u datom društvu. Institucije svojim formalnim i neformalnim pravilima ponašanja koja ograničavaju ljudsku autonomiju (norme i običaji, zakoni i prava) izražavaju i specifičnu rodnu dimenziju. Feministička makroekonomija pokazuje urođenost institucija i čini vidljivim načine na koje se strukture rodni odnosa obnavljaju u područjima kao što su, na primer, trgovina, finansije, usluge i međunarodna podela rada. Tačnije, rodnoosetljiva ekonomska analiza pokazuje da se bogatstvo u ekonomiji kreira kroz četiri osnovna sektora: ekonomija nege (staranja), privatni sektor, ekonomija državnih usluga, i neprofitni sektor /nevladine organizacije.

Žene su uveliko odsutne iz ekonomije i kao istraživačice i kao tema ekonomskih istraživanja. Ista je situacija i sa ekonomskim vrednovanjem domaćeg, tradicionalno ženskog rada. Otuda ogroman značaj feminističke ekonomske analize kvantitativnog i kvalitativnog značaja neplaćenog rada u ekonomiji. Staranje je proces alokacije oskudnih resursa (pretežno rada) koji doprinose blagostanju drugih, unutar i izvan domaćinstva, pri čemu za rezultat nemaju neposredna uzvratna očekivanja ni platežnu nadoknadu (Himmelweit 1999, 27–38; Folbre 1994; 1995, 73–92; Beneria 1999, 287–309; 2003). Drugim rečima, to je rad koji preduzimamo zbog naših sklonosti prema drugim ljudima i /ili osećaja odgovornosti prema njima. Stoga je ponuda rada u ovoj oblasti fiksna i neosetljiva na cenu. Briga i nega obuhvataju specifične aktivnosti poput nege dece, zbrinjavanja, zadovoljavanja potreba drugih bez uzvratnih očekivanja i bez platežne nadoknade. Slični koncepti su porodični rad, koji ne mora nužno da bude ženski, kao i neplaćen rad, koji ne mora da bude samo u okviru domaćinstva.

Najčešći motivi aktera koji pruža negu jesu altruizam, očekivanja dugoročnog reciprociteta ili obaveznost i odgovornost. Moralne vrednosti

se ne mogu kupovati niti prodavati na tržištu, ali se staranjem ostvaruju određeni pozitivni i negativni eksterni efekti na tržištu. Pozitivni eksterni efekti nege nastaju kada se pružanjem nege učimo vrednostima kao što su poverenje, lojalnost, odgovornost i reputacija koje smanjuju transakcione troškove i na tržištu (primer asimetričnih informacija). U negativnom smislu, vrednosti negovanja mogu biti i zloupotrebene (primer toga jeste kada neko želi da se školuje, a očekivanja su da brine o članu porodice).

Dimenzioniranje nege je složeno. Intuitivno je, međutim, moguće odrediti graničnu liniju između nege kao neplaćenog rada i dokolice („priča o šoljici čaja”). Negde između pravljenja i pijenja čaja je tanana linija razgraničenja, a kontekst je taj koji pravi razliku. O dimenzijama ekonomije nege govori podatak da posmatrano na svetskom nivou, od ukupnog (plaćenog i neplaćenog) radnog vremena muškarcima pripada 47%, a ženama 53% (UNDP 1995). Drugim rečima, 3/4 od ukupnog radnog vremena muškaraca jeste plaćeni rad, naspram 2/3 od ukupnog radnog vremena žena koje je plaćeno. Procena je da novčana vrednost neplaćenog rada iznosi 70% svetskog društvenog proizvoda (ibid.).

Delovanje tržišta oslanja se na delovanje društvenih i institucionalnih normi koje odražavaju asimetrične odnose snaga zasnovane na međuzavisnosti kategorija rodnosti, rase i klase. Tržišta su porodnjena (Beneria 2003, 63–90), jer su kupovina i prodaja na tržištu omeđeni rodnim odnosima i promenljivim konstrukcijama rodnih identiteta. Kapital, zemlja i robe su takođe porodnjeni, jer ono što se dešava u porodici u smislu alokacije vremena i resursa utiče na to kako se domaćinstvo uključuje na tržište faktora i tržište roba.

Ekonomska politika vlada uobičajeno podrazumeva od strane države planirane aktivnosti pomoću kojih država usmerava privredni rast i razvoj ekonomije i društva. Svaka država definiše određene ciljeve i koristi odgovarajuće instrumente da bi te ciljeve realizovala. Na primer, uobičajeni ciljevi ekonomske politike su: obezbeđivanje poželjne stope privrednog rasta, smanjivanje stope nezaposlenosti, održavanje stabilnosti cena i uravnotežavanje platnog bilansa (smanjivanje deficita). Uobičajeni instrumenti ekonomske politike su: monetarna politika, fiskalna politika, spoljno-trgovinska politika i politika dohodaka i cena. Ciljevi i instrumenti ekonomske politike su međusobno konfliktni, tj. ostvarivanje jednog cilja

ekonomske politike uobičajeno dovodi do smetnje u realizaciji drugog, ili drugih ciljeva, ili pak do nemogućnosti realizacije nekih drugih ciljeva. Taj problem je u standardnoj ekonomskoj analizi uobičajeno tretiran postupkom rangiranja prioriteta u datoj vremenskoj dimenziji.

Dilema o tome da li je ekonomska politika rodno neutralna, ili rodno slepa, danas je uveliko prevaziđena ne samo u feminističkoj (Elson 1994, 33–45; Cagatay 2003, 22–41; Palmer 2003, 42–87), već i u tradicionalnoj ekonomskoj literaturi (World Bank 2002, 147–180, 307–312). Rodna neutralnost ekonomskih politika, njihovih ciljeva i instrumenata pokazala se u stvarnosti iluzijom (FENN 2002, 35–62). Pored činjenica koje su potvrđivale različit uticaj ekonomskih politika na muškarce i žene u procesu razvoja ekonomije i društva, pokazalo se da je rodnost sistematski ignorisana, pre svega, u neoliberalnim ekonomskim analizama i u formulisanju neoliberalnih politika. Državna makroekonomska politika ne mora nužno da bude neoliberalna politika. Šta više, neoliberalna politika često nije efikasna u realizaciji makroekonomskih ciljeva.

Ključno pitanje feminističke ekonomske politike jeste kako se ekonomska politika može preformulisati tako da koristi i ženama? Može li se ekonomska politika uopšte urodnjavati, imajući u vidu mnogostrukost ženskih uloga i socijalnu konstrukciju njihovih života. Važna rodno senzibilisana pitanja koja treba postaviti u procesu privrednog razvoja ekonomije, ali i u uslovima ekonomske krize i prestrukturiranja, koja se obično zanemaruju, odnose se na podelu rada unutar domaćinstva, rodnu segregaciju tržišta rada i društvene rodne troškove (za zdravlje, bezbednost, borbu protiv nasilja). Analiza odnosa rodnosti treba dakle da obuhvati: tržište (gde, zbog ženskog rada uloženog u reprodukciju, žena ne ulazi sa istim resursima i mobilnošću kao muškarac) i znalački pristup ekonomskoj politici države i budžetu. Ono što je potrebno jeste redefinisane politike države prema rodnosti i makroekonomska politika koja je rodno senzibilisana (Cagatay 2003, 22–41; Palmer 2003, 42–87). To pretpostavlja da se stav države prema rodnosti fokusira najpre prema ekonomskom aspektu urodnjavanja u cilju sagledavanja troškova i koristi koje rodnost kao kategorija sadrži. Drugim rečima, da bi promovisala rodnu ravnopravnost tokom procesa razvoja država mora da pruži adekvatan odgovor na pitanje: koliko je skupo ne uzeti u obzir ukupne potencijale žena?

Rodno senzibilisana ekonomska politika nastoji da istovremeno podstiče ostvarivanje dva ključna cilja: prvo, rodnu jednakost u svim aspektima rada i uklanjanje diskriminacije i, drugo, ekonomski i društveni razvoj. Drugim rečima, rodna jednakost je razvojni cilj, jer ako razvoj nije urodan, onda je u opasnosti.¹⁰ Ključna tri principa urođnjavanja razvoja jesu: jednakost prava između muškaraca i žena, žene moraju biti smatrane agentima i korisnicima promena i širi izbori za muškarce i žene uz jednake mogućnosti da ih ostvare (UNDP 1995).

Porodnjavanje ekonomske politike obuhvata dvostruki analitički proces. S jedne strane, rodna makroekonomska analiza ispituje uticaj makroekonomske politike, koja naglašava plaćene aktivnosti i zanemaruje reprodukciju, na muškarce i žene. S druge strane, postoji značajan povratni efekat rodno zasnovanih društvenih, ekonomskih i političkih razlika, na makroekonomske odluke i ograničenja. Fiskalna politika je dobar primer kako direktno i indirektno oporezivanje ima različite rodne efekte. Kod poreza, u principu nema razlikovanja prema polu. Međutim, rodni efekti poreza mogu se uočiti kada se oni posmatraju kao direktni (porezi na dohodak) i indirektni (porezi na potrošnju). Direktni porez na dohodak smatra se uticajnijim na muškarce zbog toga što oni imaju značajniji pristup zaposlenosti i time većem dohotku. Poznato je, takođe, da isti porez na dohodak u grupi nižeg srednjeg sloja proporcionalno više pogađa one čiji su prihodi u tom stratumu brojniji i manji, a to su češće žene. Indirektno oporezivanje se prepoznaje kao ono koje ima značajniji uticaj na žene zbog njihove generalne i najčešće uloge menadžera bužeta kućne potrošnje. Porez na imovinu snažnije pogađa muškarce, koji su češće vlasnici imovine. Konačno, zapaženo je da povećanje poreza indirektno deluje na žene. Kada, zahvaljujući povećanju poreza na određene robe i usluge, te robe i usluge poskupljuju, žene tada imaju dve mogućnosti. Jedna mogućnost jeste da pokušaju da povećaju svoje plaćeno radno vreme. Druga mogućnost jeste da pokušaju da povećaju potrošačku vrednost roba, ulažući

10 Osnovni cilj razvoja, prema Izveštaju o humanom razvoju (UNDP 1995), jeste da povećaju mogućnosti sa kojima se ljudi suočavaju u svojim životima. U središtu ovog razvojnog koncepta jesu tri ključne komponente: jednakost mogućnosti za sve ljude u društvu, održivost takvih mogućnosti između generacije i osnaživanje ljudi tako da mogu da učestvuju u razvoju i ostvaruju koristi iz razvojnog procesa.

više svog neplaćenog rada u proizvodnju tih roba. Dakle, u oba slučaja, one povećavaju svoje napore. Oporezivanje potrošnje ima disproporcionalno veći učinak na niže dohodovne društvene grupe, jer one plaćaju relativno više (Bakker 1994, 2–29).

U osnovi, postoje dva načina da se vodi rodno senzibilisana ekonomska politika. Oni se međusobno dopunjuju. Prvi način jeste da se perspektiva rodne ravnopravnosti uključi u sve politike na svim nivoima i u svim fazama, od strane svih aktera koji su uobičajeno uključeni u donošenje odluka (Schalkwyk and Woroniuk 1996; Rounaq 1995).¹¹ Uključivanje rodnihih ideja i praksi u razvojne politike određuje ko šta dobija od razvoja i obezbeđuje racionalnost u alokaciji resursa. Stoga, Platforma za akciju sa Četvrte svetske konferencije o ženama (United Nations 1995) naglašava značaj promovisanja, od strane vlada zemalja i svih ostalih aktera razvoja, aktivne i vidljive politike uključivanja rodne perspektive u sve politike i programe, tako da se pre donošenja odluka procene njihovi efekti na muškarce i žene. Drugi način jeste osnaživanje diskriminiranih grupa stanovništva merama pozitivne diskriminacije i afirmativne akcije. Instrumenti koji, u tom pogledu, stoje na raspolaganju vladama, donatorima i drugim zainteresovanim akterima jesu raznovrsni: od stručnih ekspertiza, političkih obaveza i preporuka, rodne analize uticaja, rodnoq budžetiranja, rodnoq praćenja, do finansiranja u situacijama kada je to potrebno.

EKONOMSKA POLITIKA I RODNO BUDŽETIRANJE – FEMINISTIČKI POGLED NA DRŽAVU I BUDŽET

Ključna politička odluka svake vlade jeste odluka o budžetu, jer predstavlja raspoređivanje sredstava u skladu sa postavljenim ciljevima. Onaj politički cilj iza koga ne stoje materijalna sredstva neophodna za njegovu realizaciju, ostaje samo lepa želja ili demagogija. Budžet je ključno mesto gde se dobijaju informacije o tome kolika su vladina raspoloživa sredstva za narednu godinu,

11 Proces uključivanja perspektive rodne ravnopravnosti u proces odlučivanja odnosi se na međusobno povezani set dominantnih ideja (teorija i pretpostavki) i pravaca razvoja (razvojne prakse). Oni uključuju odluke i akcije koje se u skladu sa tim idejama preduzimaju (Schalkwyk and Woroniuk 1996).

odakle se pribavljaju i kako se raspodeljuju (Taylor 2003, 65–84). U najširem smislu, budžet pokazuje: ukupne vladine izdatke (na potrošnju i investicije), prihode (uglavnom od oporezivanja) i sektorsku raspodelu prihoda (na obrazovanje, zdravlje, saobraćaj, poljoprivredu, finansije, odbranu itd.). Uobičajene funkcije budžeta su: alokacija resursa, distribucija dohotka i bogatstva i stabilizacija ekonomije. Naime, među troškovima u budžetu one stavke koje bivaju podržane snažnim političkim interesima (na primer, budžet odbrane), imaju tendenciju da se smanjuju u manjoj meri nego što je to slučaj, na primer, sa troškovima koji su namenjeni zadovoljavanju interesa siromašnih i žena. Na primer, cilj balansirano budžeta, ili smanjivanja njegovog deficita/suficita ne mora se realizovati samo fokusiranjem na smanjivanje troškova. Alternativa tome može da bude povećanje državnih prihoda, ili preraspodela državnih prihoda u okviru budžeta. Uobičajena manjkavost budžeta jeste njegov rodno neutralni ekonomski okvir, nedostatak društveno-ekonomske i rodno senzibilisane statistike, netransparentnost i neparticipacija javnosti (International Budget Partnership 2002; Dokmanović i Đurić Kuzmanović 2012). Najveći problem standardnih procesa budžetiranja jeste da počivaju na vladajućem ekonomskom mišljenju koje pretpostavlja racionalno ponašanje individua koje su vođene sopstvenim interesom, bez pola, klase, starosne dobi i etniciteta i koje su okrenute isključivo ka tržištu. Takve jedinice žive izvan specifičnog istorijskog, geografskog i društvenog konteksta. Takođe se pretpostavlja, da odluke koje takve individue donose nisu pod uticajem vladajućih odnosa moći. Rodno budžetiranje nije po sebi pro ni kontra državne uloge u ekonomiji (plan – tržište), niti je pravljenje odvojenih budžeta za muškarce, odnosno žene. Rodna analiza budžeta pokazuje finansijsku vezu između ekonomskog razvoja nacionalne ekonomije (ekonomskog rasta, smanjivanja siromaštva, investiranja i štednje) i rodne jednakosti (ženskog siromaštva i pristupa resursima). Stoga se rodno budžetiranje odnosi na postupke kojima se disagregiraju troškovi i prihodi naspram njihovog različitog uticaja na žene i muškarce i time ukazuje na mesta gde je sakupljanje i distribucija državnog novca nepravedna (Đurić Kuzmanović i Golemac Powell 2013). Drugim rečima, to znači da rodna analiza svih oblika javne potrošnje i identifikovanje posledica i uticaja koje trpe žene u odnosu na muškarce, može poboljšati efikasnost ekonomske politike. Konačno, rodno budžetiranje je samo jedna od strategija usmerenih na rodnu jednakost i treba

da čini sastavni deo šire strategije sa ciljem slamanja neravnopravnih odnosa moći u društvu.

ZAKLJUČAK: FEMINISTIČKA RAZVOJNA EKONOMIJA KAO NASTAVNO-NAUČNA DISCIPLINA U SAVREMENOM KONTEKSTU

„Ma koliko se pretpostavljalo da je čovek sebičan, očigledno je da u njegovoj prirodi postoje neka načela koja podstiču njegovu zainteresovanost za sreću drugih ljudi, i koja čine da mu je njihova sreća potrebna, iako on sam od toga nema ništa osim zadovoljstva što takvu sreću vidi” (Smit 2008, 3).

Protekla decenija uveliko je potvrdila jačanje uticaja koje feministička razvojna ekonomija ostvaruje u teorijskom i praktičnom smislu. U traganju za novim odgovorima koje stvarnost danas u sve zaoštrenijem obliku postavlja pred teoretičare i empiričare razvoja, kao i pred one koji o razvoju odlučuju, postaje sve vidljivije da je feministički pristup ekonomiji sve neophodniji. On oplemenjuje sve postojeće teorijske pristupe u ekonomiji (neoklasični, postkejnzijanski, neoinstitucionalni), jer ekonomskim problemima pristupa sa šireg društvenog i političkog stanovišta. U feminističkoj ekonomiji ljudsko blagostanje je mera uspeha, a rad u domaćinstvu i staranje su uključeni kako u ekonomsku analizu, tako i u vrednovanje uspešnosti ekonomije. Tako, feministička perspektiva, u objašnjavanju procesa razvoja, nudi istovremeno i teorijsku i etičku poziciju. Etičke stavove (uklanjanje diskriminacije, poštovanje ljudskih prava, ravnopravnost ljudi i nacija) smatra sastavnim delom ekonomske analize i vrednovanja, a ljudsko blagostanje merom uspeha. Feministička razvojna ekonomija razume da izvan statističkog, matematičkog i ekonomskog rezonovanja postoji mnoštvo objašnjenja koje ekonomiju konceptualizuju kao integralni deo kulturnih odnosa snaga i promena u društvu u skladu sa rodnom ravnopravnošću, etičkim i demokratskim principima. Otuda ne iznenađuje da se od feminističke razvojne ekonomije i šire posmatrano feminističke ekonomije, od strane institucija poput Ujedinjenih nacija, Svetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda, kao i od strane nacionalnih vlada na sve prisutnijoj i široj osnovi, očekuju i zahtevaju ekonomsko-politički i razvojno-ideološki saveti.

Svet je danas zaista u dubokoj krizi i to ne samo u krizi razvoja. Tačnije rečeno, svet je na prekretnici. Optimistički posmatrano, to je pogodno vreme za prihvatanje novih alternativa i paradigmi razvoja čovečanstva. Feministkinje su to dobro razumele, jer su uveliko razgolitile neoliberalne ideološke mitove o razvoju i hrabro otvaraju nova pitanja tragajući za odgovorima. Ta tema već prevazilazi okvire ovog teksta i može biti predmet nekih novih analiza.

LITERATURA

- Bakker, Isabella. 1988. *The Strategic Silence. Gender and Economic Policy*. London, Ottawa: Zed Books and The North-South Institute.
- Becker, Gary. 1993. *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Becker, Gary, and Kevin Murphy. 2001. *Social Economics: Market Behavior in a Social Environment*. Cambridge: Harvard University Press.
- Beneria, Lourdes. 1999. „The Enduring Debate over Unpaid Labour.” *International Labour Review* 138(3): 287–309.
- Beneria, Lourdes. 2003. „Markets, Globalization and Gender.” In *Gender, Development and Globalization. Economics as if All People Mattered*, 63–90. New York and London: Routledge.
- Berik, Gunseli, and Yana van der Meulen Rodgers. 2009. „Engendering Development Strategies and Macroeconomic Policies, What’s Sound and Sensible.” In *Social Justice and Gender Equality: Rethinking Development Strategies and Macroeconomic Policies*, eds. Gunseli Berik, Yana van der Meulen Rodgers and Ann Zammit, 1–43. New York, London: Routledge.
- Blagojević Hjuson, Marina. 2012. *Žene i muškarci u Srbiji. Šta nam govore brojevi?* Beograd: UN Women.
- Blagojević Hjuson, Marina. 2013. *Rodni barometar 2012*. Beograd: UN Women.
- Blau, Francine, Marianne Ferber, and Anne Winkler. 1998. „The Family As an Economic Unit.” In *The Economics of Women, Men and Work*, 31–75. Saddle River, New Jersey: Prentice Hall.
- Cagatay, Nilufer. 2003. „Engendering Macro-economics.” In *Macro-Economics. Making Gender Matter. Concepts, Policies and Institutional Change in Developing Countries*, ed. Martha Gutierrez, 22–41. London, New York: Zed Books.

- Dokmanović, Mirjana, i Tatjana Đurić Kuzmanović. 2012. *Smernice za uvođenje rodnog budžetiranja na nacionalnom nivou u Republici Srbiji*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije. www.gendernet.rs/files/Publikacije/Publikacije/URR-Budzet.pdf
- Durbin, Elizabeth. 1999. „Towards a Gendered Human Poverty Measure.” *Feminist Economics* 5(2): 105–108.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. 1997. *Dirigovani nerazvoj: postsocijalističko iskustvo i feministička alternativa*. Novi Sad: EXPO PRESS.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. 2002. *Rodnost i razvoj u Srbiji. Od dirigovanog nerazvoja do tranzicije*. Novi Sad: Budućnost i Ženske studije i istraživanja.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. 2006. „Međuzavisnost rodne podele uloga i resursa u domaćinstvu i porodičnom biznisu.” *Škola biznisa* 4: 2–7.
- Đurić, Kuzmanović, Tatjana, i Anamaria Golemac Powell. 2013. *Rodno budžetiranje – vodič*. Banja Luka: Gender centar.
- Elson, Dian. 2004. „Feminist Economics Challenges Mainstream Macroeconomics.” *IAFFE Newsletter* 14(3): 6–9. http://www.globalizacija.com/doc_sr/s0027ram.htm.
- FENN. 2002. *FENN Seminar Report on Gender Tools for the Development. A Feminist Economics Perspective on Globalisation*. Hague: Institute of Social Studies.
- Folbre, Nancy. 1995. „Holding Hands at Midnight: the Paradox of Caring Labour.” *Feminist Economics* 1(1): 73–92.
- Folbre, Nancy. 1994. *Who Pays for the Kids? Gender and the Structures of Constraint*. London: Routledge.
- Fukuda-Parr, Sakiko. 1999. „What Does Feminization of Poverty Mean? It Isn't Just Lack of Income.” *Feminist Economics* 5(2): 99–104.
- Harding, Sandra. 1995. „Can Feminist Thought Make Economics More Objective?” *Feminist Economics* 1(1): 7–32.
- Himmelweit, Susan. 1999. „Caring Labour.” *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 561(0): 27–38.
- International Budget Partnership. 2002. *Transparency, and Participation, in the Budget Process*. Washington: The International Budget Project. <http://www.internationalbudget.org/openbudgets/Fullreport.pdf>.
- Kuzmanović, Tatjana. 1992. „Promišljanje razvoja i slučaj Jugoslavije.” *Sociologija* 2: 213–225.

- Lawson, Tony. 1999. „Feminism, Realism, and Universalism.” *Feminist Economics* 5(2): 25–59.
- Nelson, Julie. 1993. „The Study of Choice or the Study of Provisioning? Gender and the Definition of Economics.” In *Beyond Economic Men: Feminist Theory and Economics*, eds. Mariane A. Ferber and Julie A. Nelsom, 23–36. Chicago: University of Chicago Press.
- Nelson, Julie. 1996. *Feminism, Objectivity and Economics*. London: Routledge.
- Palmer, Ingrid. 2003. „Macro-economics and Gender: Options for Their Integration into a State Agenda.” In *Macro-Economics: Making Gender Matter: Concepts, Policies and Institutional Change in Developing Countries*, ed. Martha Gutierrez, 42–87. London, New York: Zed Books.
- Republički zavod za statistiku Srbije. 2005. *Žene i muškarci u Srbiji 2005*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku Srbije. 2008. *Žene i muškarci u Srbiji 2008*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku Srbije. 2012. *Žene i muškarci u Srbiji 2012*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Rounaq, Jahan. 1995. *The Elusive Agenda: Mainstreaming Women in Development*. London: Zed Books.
- Schalkwyk, Thomas, and T.B. Woroniuk. 1996. *Mainstreaming: A Strategy for Achieving Equality between Women and Men*. Stockholm: SIDA.
- Seguino, Stephanie, Thomas Stevens, and Mark Lutz. 1996. „Gender and Cooperative Behaviour: Economic Man Rides Alone.” *Feminist Economics* 2(1): 1–21.
- Sen, Amartya. 2002. *Razvoj kao sloboda*. Beograd: Filip Višnjić.
- Smith, Adam. 1952. *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*. Zagreb: Kultura.
- Smit, Adam. 2008. *Teorija moralnih osećanja*. Podgorica: CID.
- Social Watch. 2007. *52nd Session of the UN Commission on the Status of Women The Gender Equity Index 2007: Inequity Persists*. Social Watch.
- Social Watch. 2008. *New Gender Equity Index*. Social Watch. http://www.socialwatch.org/en/avancesyRetrocesos/IEG_2008/index.htm.
- Social Watch. 2010. *Occasional Paper 06: Putting Gender Economics at the Forefront. Gender in Times of Crisis: New Development Paradigm Needed*. Social Watch. <http://www.socialwatch.org/node/12049>.

- Taylor, Maeve. 2003. „Module 3: Gender Budgeting.” In *Looking at the Economy through Women's Eyes. A Facilitator's Guide for Economic Literacy*, ed. Maeve Taylor, 65–84. Dublin: Banulacht.
- Tofler, Alvin. 1983. *Treći talas*. Beograd: Jugoslavija.
- United Nations. 1948. *Universal Declaration of Human Rights*. A/RES/217, Paris, 10 December. <http://www.un.org/en/documents/udhr/>.
- United Nations. 1995. *Beijing Declaration and Platform for Action*. UN. <http://www.un.org/womenwatch/followup/>.
- UNDP. 1995. *Human Development Report*. UNDP. <http://www.undp.org/hdro/95.htm>.
- UNDP. 2010. *Human Development Report*. UNDP. http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_EN_Table4_reprint.pdf
- Van Staveren, Irene. 2010. „Feminist Economics: Setting Out the Parameters.” In *Feministische Kritik der politischen Ökonomie*, eds. Christine Bauhardt and G. Gülay Caglar, 18–48. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- World Bank. 2002. *Engendering Development: Through Gender Equality in Rights, Resources and Voice*. Oxford: Oxford University Press.
- Yi, Yun-Ae. 1996. „Margaret G. Reid: Life and Achievements.” *Feminist Economics* 2(3): 17–36.
- Žarkov, Dubravka. 2004. „Rod i rat.” *Gayecho*, 15. februar. <http://www.gayecho.com/teorija.aspx?id=3759&grid=5560&page=1>

Primljeno: 28.02.2013.

Prihvaćeno: 21.05.2013.

Feminist Developmental Economics: Myth or Alternative

TATJANA ĐURIĆ KUZMANOVIĆ

High School of Professional Business Studies, Novi Sad

Summary: This paper explains the role and importance of gender and gender regimes in the analysis of the ruling relations in the private and public spheres from the perspective of feminist development economics. The focus is on the traditions of heterodox economics schools, following three key trends related to: methodology and indicators in feminist economic analysis; care economics, and gender analysis of the budget/gender budgeting.

Facts, causes and consequences of gender inequality are situated within the three basic, interrelated economic domains that are subject to variety of relations between women and men: in care economy (grounded in the assumption of exchange of gifts), at the market (with the prevailing terms of trade) and the State (predominantly governed by redistribution). The paper analyzes the four key components in order to explain the development of feminist economic analysis: 1) it maps and defines the basic concepts and methodologies of gender and gender sensitive data, 2) discusses the key models of acquisition and distribution of resources within the household, 3) marks key concepts and dilemmas of care economics, and 4) presents the basis of gender sensitive economic policy and one of its instruments, gender budgeting. Defining gender-sensitive targets by policy makers and development gender policies, mechanisms and indicators are essential steps in creating and implementing a different vision: more equitable, humane, and sustainable economic and social development of national and world economy, and society in which women and men are strategic partners

Key words: feminist developmental economics, models of allocation, resources in household, gender sensitive economic policy, gender sensitive budgeting